

**СУБ'ЄКТ В “ОБ'ЄКТІ”
АБО ЩЕ РАЗ ПРО ВІДНОСНІСТЬ ІСТОРИЧНОГО ЗНАННЯ**

***Анотація.** У статті розглянуто методологічну проблему залежності об'єкта дослідження від суб'єкта, який цей об'єкт формує. На основі проведеного аналізу стверджується, що будь-яка спроба створити історичні знання, це передусім (чи зокрема й) самоствердження, самоконтроль, самооцінка автора.*

***Аннотация.** В статье рассмотрена методологическая проблема зависимости объекта исследования от субъекта, который этот объект формирует. На основе проведенного анализа утверждается, что любая попытка создать исторические знания, это прежде всего (или в том числе) самоутверждение, самоконтроль, самооценка автора.*

***Summary.** The article deals with methodological problem of dependence of the investigation object on the subject which forms the latter. The analysis shows that any attempt to develop new historical knowledge is first of all, or in its turn, author's self-assertion, self-control, self-appraisal.*

Справжній ризик історичного дослідження полягає саме в тому, що, як жодне інше, воно пов'язане з історією історика та його епохи [1, 21].
Жак Ле Гофф

Більшість істориків не визнає й не сприймає докорів релятивістів. Навіть коли постають перед міркуваннями-викликами, які важко проігнорувати, служителі Клію прагнуть за будь-яку ціну реанімувати своє професійне реноме. Трапляється, задля цього продукують ідеї і дослідницькі практики, наукова спроможність яких сумнівна. Проте чинити так не надто складно, якщо зважити, що суспільна (політична в широкому розумінні) кон'юнктура дозволяє робити це майже легітимно.

Усе ж демонстрована “упертість” не так уже й залежить від конкретних обставин, позаяк науковці цілком спроможні реконструювати (конструювати) та пояснювати ту чи іншу подію минулого. Зокрема й “незручну” тематику, до якої зазвичай зараховують революції, війни, політичне життя.

Історія як текст – це не минувшина, а її конструкція на основі того, що збереглося, досяжно і привернуло увагу дослідників. При цьому, на відміну від студій представників природничих наук, аналіз гуманітаріїв має одну суттєву особливість. Він включає, й фахівці не мають права не звертати на це уваги, багатовекторність інтересів і зусиль суб'єктів історичного процесу.

Щоб оптимізувати своє ремесло в зазначеному контексті, історики покликані набувати майстерності перевтілюватися у своїх персонажів, “ніби переживати чуже життя” [2, 28]. Власне це й роблять, тією чи іншою мірою вдало опановуючи художню творчість. Найліпше напевне тоді, коли їхній професіоналізм “наповнений” широкою ерудицією, високорозвиненою інтуїцією, досконалим володінням методологічним інструментарієм. Історики, зрештою, покликані не так пояснювати (співзвучно, що ця дія означає трактування чогось з метою виправдання) та оцінювати (осуджувати) події, явища, тенденції, як розуміти і “співпереживати” їх. Тому “вживання” у стиль мислення та “почування” людей епохи, яка відійшла у вічність, виступає не лише основним завданням (одним із таких), що мало б турбувати допитливих пошукачів, а й частиною їхнього методологічного арсеналу, трактованого, зрозуміло, “кожного разу на свій

манер”. У цьому контексті “оновлення” текстів історії є явищем закономірним. Бо інакше її служителі й надалі будуть “приписувати людям інших епох власні способи сприйняття світу та реакції на соціальне і природне оточення” [1, 34].

Окреслена проблема потребує відповідної “процедури реагування”. Причому, навіть якщо визнати людину “мірою всіх речей”, а тут можна заручитися підтримкою величезного масиву понад двохтисячолітньої історії філософської думки, цього буде замало, аби автоматично вирішувати проблему об’єктивності (неупередженості) наукового тлумачення. Такою ж мірою – “не забезпечить цілісність як об’єкта пізнання” [2, 31]. Магістральний шлях виходу вбачається в активізації інтеграційних процесів.

Одним із варіантів умовно “тотального синтезу” в історичних науках могло б стати поєднання (перехрещення, взаємопроникнення) *рецептивної естетики* (Г.Р. Яусс, Х. Вайнріх, В. Ізер), яка в 1970-х рр. синтезувала досягнення соціології мистецтва, психології, герменевтики, історії мистецтва й літератури, *феноменологічної соціології* (Е. Гуссерль, А. Шюц) і *культурно-антропологічної історії* (або історії ментальностей) (М. Блок, Л. Февр та ін.). Вочевидь результат “синтезування синтезів” дає змогу наближатися до отримання незрівнянно продуктивнішої теорії соціокультурної стратифікації. У її “прошарках” знайдеться адекватне місце тим чи іншим локалізованим у часі й просторі подіям (процесам, явищам), цілісним суб’єктам історії (“індивідам з масштабом, тривалістю життя, ритмам існування”), “домішкам” суб’єктивного у створених дослідниками “хронологічному шарові перебігу змін” [2, 104, 113].

У своїх розмислах передусім спираємося “на культуру” (світогляду в людині, людини в культурі), що дає змогу ліпше розгледіти ідеологічні уподобання, міфи, зокрема й діючі (“живі”). Мета розвідки визначається існуючою потребою поглибити розуміння реально “працюючих” зв’язків між суб’єктом і об’єктом дослідження. Конкретно йдеться про вміст суб’єктного (стереотипного) у науковому тексті, що “привноситься” (має властивість протикати) в нього зі світогляду історика. Хоча не лише з нього. Адже суспільне життя, безперечно, значною мірою є латентним, себто таким, яке самій людині “не зовсім видно”. Природно, що “затмарення” зберігається й у її поглядах на минувшину, тобто не все певно й через призму часу. Ця обставина створює унікальну нагоду для продукування творчої уяви, але водночас фантазій, вигадок, міфів. Насамперед стилю міркування, який щоразу є певною мозаїкою “індивідуальної” професійної спеціалізації, інтелекту, ерудиції, ідеології і, зрештою, згаданого світогляду.

Свідомість (повсякчасні думки) істориків дуже переобтяжена власне не так осмисленим варіантом історичної пам’яті, тобто знаннями, як услякими міфологемами та ідеологемами. У нинішніх історичних умовах надто відчутною є деформація історичної свідомості старших поколінь українців. Тому існує постійна практика передачі з життєвим досвідом стереотипів минулого, які не завжди виглядають анахронізмами, а нерідко навіть навпаки – “чистісінькою правдою”. Унаслідок традиція “диктує волю” модерну, а модернізація (зокрема й національне самоствердження) української спільноти відбувається далеко не прямолінійно.

Часто-густо світогляд “вчорашнього дня” не дозволяє мислити по-сучасному не тільки в поглядах на негаразди та труднощі суспільно-політичного, економічного, громадського життя, а й суто наукові проблеми. Отак, багатьох знавців історії напевне здивувало б, а то й спантеличило, якби вони дізналися, що ніякої “німецько-фашистської окупації” в Україні не було. Насправді у 1941–1944 рр. в українських містах і селах існував не фашистський, а нацистський (точніше націонал-соціалістичний) режим. Проте, за ініціативи офіційного Кремля, гітлерівських окупантів вирішили так не називати, аби не кидати бодай якусь тінь неприязні на інший соціалізм – радянський (російський). Саме тому в масовій свідомості українців (деяких інших народів, що перебували під впливом московської пропаганди) “фашизм” “раз і назавжди” став означати і сприйматися як абсолютне зло, а “нацизм” – вживатися значно рідше і, саме головне, аж ніяк не пов’язуватися з “соціалізмом”. Унаслідок цієї маніпуляції сталінщина, маючи надто багато спільного з гітлеризмом [див. 3], взагалі отримала індульгенцію на “безгрішність”. Щодо руху Опору в Україні, то він справді мав підтримку доволі широких верств населення, бо, зрештою, був спричинений і спрямований проти антилюдської політики гітлерівської влади. Хоча й тут не обійшлося без масового ідеологічного (“виховного”) зомбування.

Але трапляється й так: стереотипним виступає своєрідне продовження того положення, яке виникло з “нестереотипного”. Іншими словами, стереотипи можуть бути “другого”, “третього” (вищих) ступенів порядку. Скажімо, радянські теоретики історичної науки часто цитували ленінське положення про те, що “історія несе з собою і нові факти, і нові способи дослідження, які вимагають подальшого розвитку теорії” [5, 202]. Ішлося про міркування “класика”, які самі собою навряд чи можуть викликати особливі заперечення навіть у найприскіпливіших критиків. Ключове питання: як розпорядитися таким “вихідним положенням” під час продукування методології історії сьогодні. Шляхів пояснення може бути багато. Обираючи один із них, доречно зазначити, що вже в роздумах самого В. Леніна відчуваємо прихильність до притаманних його епосі способів дослідження. Віддаючи пріоритет соціологічній теорії (якою вона була на початку ХХ ст.) для історичного пізнання, він, зокрема, вважав, що розуміння закономірності явища викликає “природно, цілком інше відношення до нього, вміння оцінити його різні сторони” [6, 223]. Згодом сигнал до “закономірного” пізнання минувшини буде сприйнятий ідеологічно залежними істориками майже буквально. Аналіз суми фактів почнуть підпорядковувати осмисленню “загальних і конкретно-історичних закономірностей соціального процесу”.

З цією видимо обмеженою метою (шляхом) фахівці вивчатимуть джерела, тривалий час намагатимуться, принаймні на декларативному рівні, “у всій повноті добувати з них соціальну інформацію”, відтворюючи минуле, “давати об’єктивну оцінку фактам та подіям” [7, 7–8]. І досягнуть певних успіхів, які, щоправда, виявляться відносними, коли (за логікою самого В. Леніна) з’являться “і нові факти, і нові способи дослідження”. Іншими словами, у констатації, що “методологія історії за своїм змістом є передовсім система певних світоглядних теоретичних положень (законів, понять, висновків), які вчений використовує в якості пізнавальних принципів, ідей у науково-дослідницькій роботі” [7, 8], основна невідповідність приховується в готовності історика визнавати відносність, по-перше, “світоглядного вмісту” в методології, по-друге, світоглядних поглядів конкретного дослідника. Збереження ж “наукової вірності” “ленінізму”, отже, значною мірою суперечить теоретичним положенням самого фундатора вчення.

У межах пропонованого дискурсу виправдано зупинитися на одному з нині “найживучіших” “світоглядно-стереотипних” виявів радянської історіографічної спадщини – принципі партійності.

Короткі пояснення цього принципу є такими:

– партійність, як ідея визнання можливості спотворювати дійсність на угоду класовому егоїзму, тривалий час нав’язувався як науковий принцип, що “відповідає логіці самого історичного дослідження”, “уможливорює розуміння фундаментального характеру історичної науки” [6, 69];

– перенесення “блоків політики” в наукове життя як своєрідний метод пояснення й обґрунтування своїх теоретичних поглядів (дещо ширший контекст – “за будь-якими моральними, релігійними, політичними, соціальними фразами, заявами, обіцянками розшукувати *інтереси* тих чи інших класів”) [8, 47];

– орієнтація на конкретну політичну кон’юнктуру (“пролетарська партійність”);

– психологічно жорстка розмежувальна лінія, що світоглядно унеможливорює потенційне сприйняття альтернативних підходів пояснення історичного процесу (“комуністична партійність передбачає критику буржуазної і дрібнобуржуазної ідеології, всіх антимарксистських, реакційних теорій і концепцій”) [7, 67];

– обов’язкове зарахування кожного дослідника до певного табору – або “пролетарського”, або “буржуазного”.

Отож, теоретичне обґрунтування принципу партійності по суті визнає первинну роль суб’єкта пізнання, позаяк саме від його “методологічної озброєності” залежить “пізнавальна ефективність соціальної природи джерела” [7, 68]. Більше того, з будь-якого змісту цього джерела історик повинен (прагне, змушений) робити “правильні” (фактично кон’юнктурні) висновки [8]. Цією “правильністю” – передусім як способом мислення фахівців – українська історіографія “перенаповнена” донині.

По суті живучість принципу партійності, як і історіографічного напрямку, вибудованого на його засадах, історично обмежена періодом “продуктивного існування” теорії класової боротьби. У цьому, напевне, немає нічого особливого. Для порівняння, теорія й відповідні їй концептуальні засади націоналізму мають втратити свою актуальність вочевидь тоді, коли світ почне назавжди прощатися з такою стійкою (комусь сьогодні може здаватися – вічною) уявною спільнотою як нація.

Проте це, так би мовити, в ідеалі. Природна властивість світоглядних стереотипів така, що вони можуть існувати й навіть розвиватися тоді, коли згадані об’єктивні основи для цього вже відсутні. У випадку з “партійністю” своєрідним “паливом” для продовження віку стала ментально-світоглядна зорієнтованість істориків на інтереси. Щоправда, уже далеко не класові, а радше корпоративні (локальні). Зрозуміло (з огляду на суспільні реалії), про тотальність “класової боротьби” не йдеться. Проте спекулювати на відповідних громадських настроях ще цілком вірогідно. Доволі типовими явищами є ситуації, коли науковці з комуністичним (соціалістичним) світоглядом намагаються довести (чи ствердно констатувати) об’єктивність руху світової спільноти до “вічної соціалістичної ідеї”. Їхні колеги з націоналістичними переконаннями творять щось подібне з “уявленою спільнотою” епохи модерності – нацією. У такий же спосіб, але напевне вже під відчутним впливом демократичних тенденцій у суспільстві, окремі дослідники формують гендерний, ментальний, мікроісторичний (антропологічний) та ін. підходи до осмислення минувшини.

Історику (суб’єкту пізнання) важко збагнути, визнати, а ще важче “взяти до дії”, що час його “стилю” не безкінечний. Звідси опір (здебільшого емоційний) усьому новому (“іншому”). Як виняток (доволі рідкісний у історіософії, а тому надто важливий для того, щоб його процитувати) варто назвати професійний вибір-поведінку Карла Поппера. Розроблений і обстоюваний ним критичний раціоналізм ніхто з колег не спростував, просто коли з’явився Томас Кун із його “парадигмами і революціями” (1962 р.), авторитетний філософ історії знайшов у собі мужність визнати, що сильніших аргументів проти його теорії зростання знання він не зустрічав. Як раціоналіст, К. Поппер скрізь шукав логіку та докази, проте у змаганнях з інтелектуалами доби НТР цього виявилось недостатньо. До того “переконливий раціоналізм” (як і індивідуалізм) почав втрачати актуальність, точніше кажучи, епістемологічну привабливість.

Торкаючись цієї сторінки історіографії, варто згадати міркування самого Т. Куна про те, що лише в періоди “нормальної” наукової діяльності можна строго відрізнити науку від того, що нею не є. Отож метою діяльності вченого виступає не істина (до якої так наполегливо й захоплено апелює загал науковців), а вирішення концептуальних або інструментальних “каверзів”. І ще: “З одного боку, наукова спільнота вкрай консервативна у своїх оцінках власної раціональності (ця консервативність – умова єдності та спільності), з іншого, вона налаштована майже завжди на цілковите заперечення “іншої” раціональності, яка претендує на вирішення тих же “каверзів” [10]. Тут, схоже, без допомоги психологів і соціологів справді не обійтися. Принаймні без їхніх пояснень важко буде збагнути, чому в “спокійні періоди” вчені вперто тримаються за теоретичні засади, в які колись “раз і назавжди” увірували. При цьому послідовно ігнорують пояснювальний потенціал “конкуруючих” методів. Не бачать у них нічого, окрім своєї протилежності й переважно навіть не звертають уваги на суперечності між досвідом та поясненнями, які отримані в рамках “увіруваної парадигми”. Натомість у періоди “криз” болісно шукають можливості “переключень” власних суб’єктивних психологічних структур (“гештальтів”).

Отже, спроби створити історичні знання – це не що інше як самоствердження, самоконтроль, самооцінка. Тут об’єкт і суб’єкт дослідження демонструють свою унікальну властивість “перетікати один в одного”. Факти історії – також “справа рук людських”. Їх відбирають і оцінюють живі люди, які сповідують “певну концепцію історичного розвитку і тому небайдужі до матеріалу своїх наукових побудов” [2, 27]. Як зазначав “відкинутий часом” К. Поппер, “історична інтерпретація є здебільшого поглядом, цінність якого полягає в її продуктивності, в його здатності прояснити наявний історичний матеріал, допомогти осмислити й узагальнити його” [11, 288–291, 336–337, 384–386]. У цьому сенсі історик майже цілком “належить своєму часу”. Він неспроможний (усе одно що неспроможний) вирватися за рамки “локально домінуючих” наукових парадигм, як і ідей, смаків,

притаманних епосі. Незалежно від власних бажань, приречений поширювати їх на минувшину (або джерело) і тим самим реконструювати її (його), фактично підмінюючи “минуле сучасним” (Підозру щодо такого гріха-пастки Н. Яковенко справедливо не знімає навіть із герменевтичних аналізів) [12, 242]. Отож, основне поле для маневру думки, слова й діла напевне в тому, робить історик (суб’єкт пізнання) це свідомо, цілеспрямовано чи несвідомо, мимоволі. Власне прояснення співвідношення усвідомленого й латентного дає підґрунтя для визначення фахового рівня служителя Клію. Кажучи інакше, щоразу пропонується реконструкція (конструкція) має не тільки спиратися на факти, а й бути позбавленою внутрішніх методологічних суперечностей, зазвичай надто переконливо представлених “мало помітним” світоглядом історика.

Література:

1. Ле Гофф Ж. Середньовічна уява / Пер. з фран. - Львів, 2007. - 350 с.
2. Жидков В.С., Соколов К.Б. Десять веков российской ментальности: картина мира и власть. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. – 640 с.
3. Бойченко І.В. Філософія історії: Підручник. – К.: Знання, КОО, 2000. – 723 с.
4. Самойлов Э.В. Фюреры. Общая теория фашизма. – У 2-х кн. – Обнинск: Принтер, 1992. – Кн.1. – 108 с.; Кн.2. – 218 с.
5. Ленін В.І. Повне зібрання творів (далі – ПЗТ). – Т. 4. – К.: Політ. літ-ра України, 1969. – 544 с.
6. Ленін В.І. ПЗТ. – Т. 2. – К.: Політ. літ-ра України, 1969. – 648 с.
7. Иванов В.В. Методология исторической науки: Учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности “История”. – Москва: Высшая школа, 1985. – 168 с.
8. Ленін В.І. ПЗТ. – Т. 23. – К.: Політ. літ-ра України, 1972. – 578 с.
9. Шкода В. Той, що стоїть осібно // <http://www.day.kiev.ua/69837/> (на 22.12.2007 р.)
10. Культурологія. Порус В.Н. Кун Томас Сэмюэл // <http://psylib.org.ua/books> (на 22.12.2007 р.)
11. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – Т. 2 / Пер. з англ. О. Буценка. – К., 1994. – 494 с.
12. Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – 376 с.

Надійшла до редколегії 01. 04. 2008 р.
Затверджена до друку 23. 06. 2008 р.

УДК 930.2

Б.Д. Черномаз

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ І ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ВАРІАНТУ ЇЇ РОЗВИТКУ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ

***Анотація.** Подано короткий опис сучасного рівня розвитку методології історії у Західній Європі й Україні. Звернуто увагу на різницю рівня наукового опрацювання цієї проблематики у регіональному співставленні. Аргументи автора подаються в контексті з’ясування впливу на формування методологічних принципів суміжних наук, якщо їх використовувати в синтезі з історією.*

***Аннотация.** Дан краткий анализ современного уровня развития методологии истории в Западной Европе и Украине. Обращается внимание на разницу уровня научной разработки этой проблематики в региональном контексте. Аргументы автора даются в контексте изучения влияния на формирование методологических принципов смежных дисциплин, если их использовать в синтезе с историей.*

***Summary.** A brief description of current development level of the methodology of the history as a sub-branch of historical science in Ukraine was given in the suggested paper. The development of some methodological principles of Ukrainian historical science in the period which followed the proclamation of Ukraine’s independence was analyzed. The author’s arguments were presented in the context of the comparison of contemporary achievements in the development of Ukrainian historical science with the development level of the historical science in Western European countries.*

Якщо вести мову про сучасний ступінь наукового опрацювання теми методології в українських історичних дослідженнях, то варто зазначити, що в підручниках з організації та методики науково-дослідницької діяльності, як правило, не висвітлено вплив на формування